

מקור וחיקוי בפיוט

(על פי דוגמאות מפיוטי הגניזה שבמכון לחקר השירה העברית)

כל העוסק בספרות, אם כיוצר אם כחוקר, יודע שאין יצירה ללא חיקוי, ואף עצם השאיפה למקוריות יש בה משום חיקוי. טבע-בראשית זה הטבוע בכל חי הוא אבי כל הדפוסים הספרותיים המשמשים סימני היכר לתקופות מסוימות. אף על פי כן אנו מבחינים בכל תקופה ותקופה בין מקור לחיקוי. אין זאת אלא שידיעת הדוגמא שהביאה לחיקוי היא המכרעת; אנו מצביעים ואומרים: יוצר זה בשעה שישב על האבנים ריחפה לפני עיניו יצירה פלונית, ועשה כמתכונתה. לא כן בדפוסים ספרותיים שנעשו קניין הכלל; כאן חסר ה"מודל", ואין החיקוי מגיע לכלל תודעה.

תופעת החיקוי בספרות הפיוט אינה ידועה במלוא היקפה אלא לבקאים, והיא עלולה להטעות את שאינו בקי ולהזיקו לביאורים פסיכולוגיים, או למעט בעיניו את דמות היוצר; כל שכן בשעה שימצא שאין כאן חיקוי צורה בלבד. והרי בשירת בית הכנסת שרוב הנושאים נתונים, כמעט שאין חיקוי צורה בלא חיקוי תוכן. די להציץ לתוך ה"מחזור", ה"סליחה" וה"קניות", כדי למצוא דוגמאות לעשרות: ה"צינונים" שבקניות, ההושענות, פיוטי "מלך עליון" ו"מעשה אלהינו", פיוטי "מה נהדר" ו"אשרי עין", סוגי רהיטים שונים, פיוטים בדוגמת "אשר אימתך" (דידון), אוצר השירה והפיוט, א' 8175, 8177, 8178), וכיוצא בהם פיוטים ושירים היצוקים בדפוס אחד, ומעידים על חיקוי מדעת. בזמן האחרון נתעורר על כך א. מירסקי והביא דוגמאות מעניינות בתרביץ יז, עמ' 165 וכו', ובקריית ספר כד, עמ' 16–17. בכל אלה יש להטעים שאין כאן כלום מן הפלאגיאט המודרני; יש כאן דבקות חסידית, בצורות שנתקדשו קדושת מסורת או קדושה אישית של אחד גדול ונערץ, ותו לא.

איני מתכוון למצות את הנושא, שהוא עניין למחקר רב-היקף ורב-פנים, אלא להדגימו בכמה דוגמאות מתוך החומר שבגניזה. אפשר להוסיף כהנה וכהנה. ברוב המקרים עדיין אין בידינו לומר מי חיקה את מי. מכל מקום, הדוגמאות מאלפות מכמה בחינות, וראויות לתשומת לב.

א

ר' פנחס הכהן¹ ומחקרו

1

כ"י אוכספורד 2714/8 מכיל יוצרות לפר' ויגש לפייטנים שונים. בתוכם (דף 24) הזולת הבא:

1 ע"י עליו בדיעות המכון לחקר השירה העברית (להלן = ידיעות המכון) כרך ה, קכא וכו'.

[ר' עמ' 138]

אמת לפינחס כהן
אח בנעליכם מכרתם²
בשטמתכם על דמו קמתם
גדי עזים במרמה שחטתם
דאגתם לב אביכם וסוד הערמתם
ה פזמ' יאוי לקם מדין חוסף ו אמר להם יוסף.

האח. חלילה לך מעשות זאת
ותמהנו בשמענו ממך כזאת
וקוף עיניך למרום ואל תגלה רזות
חובתינו גרמה, על כן באה עלינו הצרה הזאת
י בי אדוני בדברך הממתנו ברעה ו אמר לו יהודה.

טרחתיהו ביד עושי חבלים
יעצתם לשום רגלו בכבלים
כאכזרים מכרתיהו לאנשים מתקלים
לישמעאלים בעבור געלים
טו אזי לקם מדין חוסף ו אמר להם יוסף.

מיללנו אליך כדל ורש
נדנו כנמצא הנביע הנדרש
סודנו אל תגל וריבך יוסף
על דמינו אל תעמד כי הדם מיד מאבדו יורש
כ בי אדוני בדברך הממתנו ברעה ו אמר להם יהודה.

פטר לקם את חלומי
צפיתם בקנאתכם להחרימו
קמתם והתמכרתם לשפוף את דמו

לשאלת זמנו השווה דברי מרגליות ב, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, חוב' תמוז תש"א, עמ' 97 וכו'.

2 מרובים ושונים המדרשים על מכירת יוסף ועל הויכוח בין יוסף לאחיו (ב"ר סר' סד, צב-צג; תנח' וישב ב, ויגש א-ה; מדר"א לח; מדרש אלה אזכרה — ילינק ח"ב 64, ח"ו 19, ועוד) אך אין בידי להצביע על מדרש אחד ששימש יסוד לפיוט זה ולחקייו. — בנעליכם, עפ"י דרשת חז"ל לעמוס ב ו, ועי' יונתן ב"ר לו כח, מדה"ג בראשית לו כז (מהד' מרגליות עמ' תרלו—תרלז).

שו' ה. מדין חוסף, מדינו של הקב"ה, החוסף ומגלה נסתרות, או החוסף את זרוע קדשו (ישע' נב י).

שו' ח. ואל תגלה רזות, וכן שו' יח ושו' כח-כט, ובפיוט 2 שו' יא-יב, יז-יח, לכל אלה השווה מדה"ג לבראשית מה (מרגליות תשס"א): „אמר לו (יוסף ליהודה) למה אתה כועס, זכור מה עשית בתמר ואתה חייב מיתת לשמים, וזכור מה עשית לאביך... שקרים אמרת לו. אמר לו יהודה ריבך ריב את רעך וסור אחר אל תגל (משלי כה ט), ואומר ונא מן רוח מכסה דבר (שם יא יג)“, שו' י, לו, בכ"י הוגה: להם, שו' יא, עושי חבלים, לא ידעתי מקורו.

תולדות

רמייתם בְּאֵבֶיכֶם בָּזֹאת מִצָּאנוּ וְקִמַּתָּם לְנַחֲמוּ
כֹה אֵזִי לָכֶם מִדִּין חוֹסֶף וְאָמַר לָהֶם יוֹסֵף.

שִׁינְנָתָה לְשׁוֹנֶךָ כְּחֻצִּים לְשֹׁכֵל
תִּמְהֲנֻ מִדְּבָרֶיךָ וְלֹהֵשִׁיב לֹא נֹכֵחַ
פָּנָה אֶל בּוֹרְאֶיהָ, אֵל תִּלָּךְ בְּנוֹ רָכֵל
נָא בִּי אֲדוֹנִי, רִיבָה רִיבְנוּ בְּשֹׁכֵל
ל בִּי אֲדוֹנִי בְּדִכְרֶךָ הַמִּמָּתְנוּ בְּרָעָדָה וְאָמַר לוֹ יְהוּדָה.

חַ וַיִּבְתְּתָם מִיָּתָה מְשׁוֹנָה
שָׁ ב, דָּרְכּוֹ סִבְרָתָם מְשֻׁכֵּינָה
הָ אֵל יִמְחֹל לָכֶם מִשְׁמִי מְעוֹנָה
כְּוֹלָכֶם בּוֹאוּ אֵלַי גּוֹשְׁנָה
לֵה הֵן לְמַחְיָה שְׁלַחְנִי חוֹסֶף וְנָם אֲנִי אֲחִיכֶם יוֹסֵף.
ח וְלָחֲלוּ כְּשִׁמְעוּ מִלְּתוֹ
זָעוּ וְנִבְהָלוּ וְלֹא יָכְלוּ לַעֲנוֹתוֹ
קוֹל נָתַן בְּבִכִּי וַיָּכּוּ לְעוֹמָתוֹ
וַאֲחֵרֵי כֵן דִּבְרוּ (אֶחָיו) אִתּוֹ.

ויכוח דראמאטי זה בין יוסף ויהודה מצא לו מחקים הרבה, והרי שלשה

מהם:

2

פיוט זה ניתן לפי ארבעה מקורות אלה:

- (א) כ"י הנ"ל, דף 25 (אחרי הפיוט הקודם), וכתוב בראשו: אחרת.
(ב) כ"י אוכספורד 2848/9, דף 50ב–51א ("זולת אחר"). לפניו שנים אחרים).
(ג) כ"י טיילור-שכטר 8H17/15, דף 8 ("אמת"). עד שו' כא.
(ד) ט"ש K 6/34 ("זולת"). מגיע רק עד סוף אות ח.
במקורות הנ"ל אין שם מחברו עליו. אך בכת"י אדלר 2840, שלא הגיע למכון, כתוב בראשו (קאטאלוג אדלר עמ' 134): "זולת לשלמה", ונראה לי שהוא שלמה סולימן שקטעי יוצרו לפר' ויגש כלולים בכ"י א–ב. נוסח הפנים לפי כ"י א.

אֶח מְכַרְתָּם בְּנֻעָלִים
בְּיָד אֲנָשִׁים יִשְׁמַעְאֵלִים
גְּבִיעֵי יַעֲגִנִי מִלִּים וְאָמַר לָהֶם יוֹסֵף.
דְּרוֹשׁ וַחֲקוֹר וְיָדַע⁸

שו' כד. בר' לו לב.

שו' כז. ל' תמיהה נרדף לחרדה. כמו "תוה" הארמי. השוה פיוטי ינאי, עמ' קסז, שו' ג.
ללשון "תמה מן" השוה ש. אברמסון בהקדמתו ל"בן משל"י" (ת"א תש"ח) עמ' לט, סי' ד. — לא נוכל.
ניקדתי בציר"י כמחויב מן המשקל, ויש כיוצא בו בפיוטי הגניזה, עי' קלאר, קרית ספר טו 292.
שו' לב. סכרתם, כך בכ"י, ואפשר שצ"ל: סתרתם, עפ"י דרשת ח"ל לישע"י מ כז.
שו' לט. אחיו, בר' מה טו. בכ"י: דברו אותו.
3 נוסח ג—ד: דרוש וחקור וראה ודע.

ה הִיאֵךְ יֵשׁ בְּנוֹ מִדָּע
וְאֶשֶׁר גָּנְבוּ לֹא יָדַע | אָמַר לוֹ יְהוּדָה.

וְרַקְתֶּם אֶחַ לְבוֹר
חֲבִיתֶם אוֹלֵי יָמוֹת בְּבוֹר
טְמִינְתוֹ שֶׁם תִּהְיֶה לְקַבּוֹר | אָמַר לָהֶם יוֹסֵף.

י יָקָר חֲכָמִים אִם בְּךָ הוֹרֵגֶל
כְּחֲכָמִי לֵב רִיבֶךָ גֵּל
לְשׁוֹנְךָ סוֹד אַחֵר אֵל יָגֵל | אָמַר לוֹ יְהוּדָה.

מִן הַצֹּאֵן שְׁעִיר עֲזִים שְׁחַטְתֶּם
נוֹאִי כּוֹתְנָתוֹ בְּדָם טָבַלְתֶּם
טו סוֹד לִפְנֵי אֲבִיכֶם הֶעֱרַמְתֶּם | אָמַר לָהֶם יוֹסֵף.

עַל דְּמִינוֹ אֵל נָא תַעֲמֹד וְתִתְחַבֵּר
פֶּשַׁע אִם יִכְסֶה כְּמוֹ לְשַׁעֲבֵר
צָפָה כִּי נִאָּמַן רוּחַ מִכְסֶה דְּבָר | אָמַר לוֹ יְהוּדָה.

קָמְתֶם עַל דְּמוֹ כְּשִׁטְמַחְכֶּם
כ רַמְיָה עֲשִׂיתֶם בְּאֲבִיכֶם
שְׁמַעוּ כִּי אֲנִי יוֹסֵף אֲחִיכֶם | אָמַר לָהֶם יוֹסֵף.

תַּעֲבוֹר עַל פֶּשְׁעֵינוּ | תִּמְחֹל רְשָׁעֵנוּ
תְּחִישׁ יִשְׁעֵנוּ | כְּמַמְצָרִים תּוֹשִׁיעֵנוּ.
וְעַל שֶׁפֶת וּג'

3

פיוט זה נמצא בכ"י ב ה"ל, דפ' 48ב–49ב, אחרי ה"מאורות" לר' יוסף אלברדאני, ויתכן שהוא מחברו.

א מ ת

אֲחִים מוֹכְרֵי אֶחַ בְּנַעְלֵיהֶם⁴
בְּדָם כּוֹתְנָתוֹ אִזּוּ בְּטָבְלֵיהֶם
גְּדִי עֲזִים בְּשַׁחֲטָם, כְּהִבִּיא עֲלֵיהֶם
דִּיבַתֶּם רָעָה אֶל אֲבִייהֶם
ה אוֹי לָכֶם מִדִּין חוֹסֵף | אָמַר לָהֶם יוֹסֵף.

שו' ה. כ"י ג: ישבו בלי מדע, כ"י ד: היאך תשיבני מדע.

שו' י–יב, בית זה חסר בכ"י ג. לענין השוה פיוט 1, הע' לשו' ח.

שו' יד. נואי, ע"מ יומי. שו' טז–יח. אין בכ"י ג.

שו' יט. נוסח ג: קמתם עליו ברוב שנאתכם.

שו' כ. ללשון השוה מאן, די בייבל (אנגלית, סינסינאטי 1940) חלק עברי קצג: רמיה

עשיתם עם אביכם.

4 השוה ב"ר פ"ר צב ח, ובהערות תיאודור–אלבק, עמ' 1147, לשו' 5.

תולדות

הִנְנוּ אֶתְנוּ לָךְ מִפְּעֻנֵת כְּמוֹסוֹת
וְשִׁלְעָבְדוֹת נִמְתָּה אוֹתוֹ לְנִסּוֹת
זֶה מַעַשׂ שֶׁהִגַּתָּה, גָּבִיעַ לְכִסּוֹת
חֲלִילָה לַעֲבָדֶיךָ מַעֲשׂוֹת
י בִּי אֲדוֹנִי בְּדִבְרֶךְךָ הִמְמָתְנוּ בְּרַעְדָּהּ וְאָמַר לוֹ יְהוּדָה·

טוֹמְנֵי טְמִינַת אֵיכָה
יִגְנוּ כְּבוֹיָשׁוֹ כְּבוֹשֶׁת גְּנִיבָה
כְּבוֹד נִתְמִי לָכֶם בְּאַהֲבָה
לָמָּה שִׁלַּמְתֶּם רָעָה תַּחַת טוֹבָה
טו אוֹי לָכֶם מִדִּין חִוּסָף וְאָמַר לָהֶם יוֹסֵף·

מֵאֵב מְנוּקָה מִחֶטָּא וְמַעַל
נָעַר עֲרֻכְתִּי, לְמַכּוֹר בְּנַעַל
סָח, יֵשֶׁב נָא עֲבָדְךָ בְּפוֹעַל
עָבָד לַאֲדוֹנִי וְהַנָּעַר יַעַל
כ בִּי אֲדוֹנִי בְּדִבְרֶךְךָ הִמְמָתְנוּ בְּרַעְדָּהּ וְאָמַר לוֹ יְהוּדָה

פּוֹרֶת כְּרָאָה עֵיטוֹף נִפְשָׁם
צָג קוֹל בְּבִכִּי תַת לְהַחֲפִישָׁם
קוֹל אֲנִי יוֹסֵף אֲחִיכֶם פֶּאֶשֶׁר פְּנֵשָׁם
רַעְדָּה אֲחֻזָּתָם שָׁם
כה אוֹי לָכֶם מִדִּין חִוּסָף וְאָמַר לָהֶם יוֹסֵף·

4

השריד הבא נמצא בכ"י ג הנ"ל (סי' 2). וחתום בו: ... חזק כלף חזק.
בפיוט שלאחריו (יוצר לפי' ויחי) חתום שם: כלף בור סועיד החזן יזכה
וויג'דל בתורה חזק. איני יודע מי הוא, אך מכלל כל סגנונו עולה קרבת רוח
לרב סעדיה גאון; מכל מקום הוא שייך לבית מדרשו. כה"י קרוע ומטושטש
בראשו, והשורות הראשונות קשות לפענוח. לפיכך אני מרפס את הקטע בלא
ניקוד ובלא ביאור.

ואת (?) מאדם ולול[מור] (?) נת... וחלה (?) אבינו
מקושבת אל ת _____ את וקולנו

ש' 1. מפענח כמוסות. יוסף (צפנת פענח). ושיעור המאמר: אתה יוסף, שאמרת לנסות את
בנימין בעבדות, דע לך שאותו מעשה, חיינו: להעלים את הגביע, חלילה וכו'.
ש' יא-יב. הערת המחבר: האחים שבשעתם שמרו איבה ליוסף, נתמלאו עכשיו יגון
כשנמצאה הגניבה ונתקיים בהם הכתוב "בכּוּשֶׁת גִּבְיָ" (ירמ' ב כו).—כבוד וכו'; דברי יוסף.
ש' טז-יח. יהודה אמר ליוסף: ערבתי את הנער מאת אבי. — למכור בנעל, ליוסף שנמכר
בנעלים (לעיל הצ' 2).
ש' כא-כב. מורת=יוסף. — עיטוף נפשם, יגונם וצערם. — להחטישם, לשחררם.
ש' כה. עד כאן בכ"י, וחסר סופו כמוכח מסי' הא"ב ומכ"י קויפמן 80. שלא הגיע לידי
ע"י רשימת וידר המובאת בהערה 16).

חושקת (ז) ----- [נ] אמר לו יהודה

ה ... [חשק]תוהו לשחת וישבתם לאכול
בן קוצץ ומלכו יפעלו בגורם שכול⁶
הלא בן נתניה יסעוד בהתנכלו נכול
אמר להם יוסף

י חזה מעכוב האכילה
זקפתהו ועלתהו מכלה
קץ דליתו הלא היה ינתן לו תכלה
אמר לו יהודה

טו כלא התעמרתם בו להשתמש
לכן כעס מכם ימש
פאירכם לסגות בספרים חמש
אמר להם יוסף

כ חדו ותוגה לב אל תסף
זך הקדימני זרויכם לאסף
קשבו ודעו כי אני אחיכם יוסף
בחרו צור ושירתו תוסף
ועל זאת שבחו אהובים וג'

שלמה גאון ושלמה סולימן

כ"י אוכספורד 2712/8, דפ' 48-52, מכיל בתוך קרובה לשלמה סולימן,
פיוט ארוך לשבועות, מעין הקדמה לעשרת הדברות, ובה עשרים ושנים חלקים
כנגד כ"ב אותיות הא"ב. הנה שני חלקיו הראשונים בצירוף הכתובת שבראשו:

סדר לר' שלמה גאון ז"ל

אָז טָרָם כָּל פּוֹעֵל וְעַד לֹא תַחַת וְמַעַל וְאַשֶּׁר בָּם נִבְרָאִים¹⁷
אוֹר בְּטָרָם הָאֵיר וְחוּג עַד לֹא הִתְאִיר וּפְתָהוּמִים נִקְרָאִים
אֲנֻצּוֹת טָרָם נִרְקָעוּ וְשָׁמַיִם עַד לֹא רָקְעוּ וּבְמִיָּם נִשְׁאָאִים

5 שו' ו-יא, איני יודע כוונתן. — בן נתניה, ירמ' מא.

17 שני הפיוטים, של הגאון ושל סולימן, שייכים לסוג פיוטי ה' קנני' שהרעיון העיקרי בהם
היא קדמות התורה וייצודה לישראל.
שו' ג, רוקעו, נעשו רקיעים.